

Μνήμων

Τόμ. 41 (2024)

Μνήμων

Ηλίας Β. Καρκάνης, Το Φυσικομαθηματικό Τμήμα
του Πανεπιστημίου Αθηνών (1837-1904)

ΚΩΣΤΑΣ ΤΑΜΠΑΚΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.41244](https://doi.org/10.12681/mnimon.41244)

Copyright © 2025, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΤΑΜΠΑΚΗΣ Κ. (2025). Ηλίας Β. Καρκάνης, Το Φυσικομαθηματικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών (1837-1904). *Μνήμων*, 41, 204–208. <https://doi.org/10.12681/mnimon.41244>

δύναμη παραμένοντας για χρόνια στην ηγεσία της, ότι οι ανισότητες ανάμεσα στα μέλη ήταν υπαρκτές.

Συγχρόνως, από τις συνεντεύξεις προκύπτουν επίσης τα παιχνίδια της μνήμης, φαίνεται πώς διαμορφώνεται η επίσημη αφήγηση για το σωματείο. Για παράδειγμα, κανείς δεν θυμάται ότι υπήρχε γυναίκα λινοτύπης που έμεινε για χρόνια δόκιμο μέλος, παρά τις επανειλημμένες αιτήσεις της να γίνει τακτικό, ή ότι υπήρχε για χρόνια αρχιεργάτης σε μεγάλη εφημερίδα που δεν ήταν μέλος του σωματείου· όπως ξεχνάνε επίσης ότι για χρόνια τους αποκαλούσαν «εργάτες τύπου»· ή ξεχνάνε τις απεργιακές ήττες και βαφτίζουν όλες τις απεργιακές κινητοποιήσεις νικηφόρες, ακόμα και εκείνη του 1960, την πιο μακρόχρονη και αποτυχημένη από τις απεργίες του κλάδου.

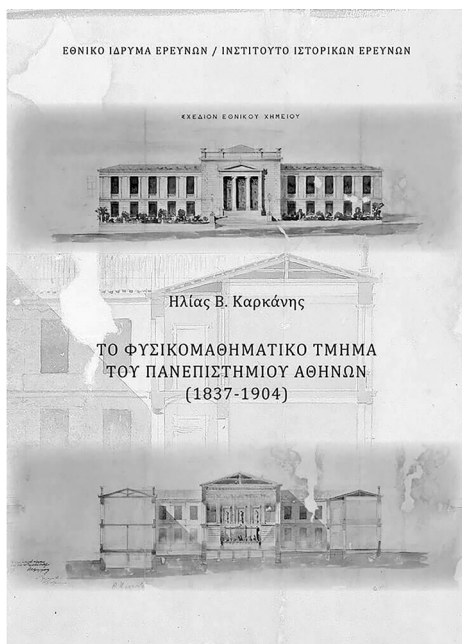
Όπως χτίζει την ανάλυση, η Αθηνά Ζηζοπούλου θέτει συστηματικά ιστορικά ερωτήματα και προτείνει απαντήσεις. Από τα πιο ενδιαφέροντα βρήκα ότι είναι το ερώτημα γιατί οι εργοδότες συνέχισαν να καταβάλλουν υψηλές αποδοχές στους εργάτες τύπου, γιατί δεν προσπάθησαν να αντικαταστήσουν τα μέλη του σωματείου με ελεύθερους εργαζόμενους. Κοντολογίς, γιατί δεν προσπάθησαν να διαλύσουν το σωματείο, όπως ήθελε η κυβέρνηση μετά την απεργία του 1960. Η απάντηση που δίνει η ιστορικός είναι ότι «Η ΕΕΤΑ, με τα υψηλά μεροκάματα και την υποχρεωτική απασχόληση, αποτέλεσε για τους εργοδότες μέσο ισχυροποίησης της δύναμής τους» (σ. 286), δικλείδα ασφαλείας για τον μεταξύ τους ανταγωνισμό, αλλά και μέτρο για να περιοριστεί η μετακίνηση στην Αθήνα εκδοτών της επαρχίας. Με άλλα λόγια, η εξουσία του ενός φορέα ήταν προϋπόθεση για τη διατήρηση της εξουσίας του άλλου.

Εντέλει, η μελέτη της Αθηνάς Ζηζοπούλου, εκτός από σημαντική συνεισφορά στην ιστορία του τύπου και την ιστορία της εργασίας, προσφέρει μια κοινωνική και πολιτική ιστορία της μεταπολεμικής περιόδου. Αξίζει να διαβαστεί.

ΕΦΗ ΑΒΔΕΛΑ

Ηλίας Β. Καρκάνης, *Το Φυσικομαθηματικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Αθηνών (1837-1904)*, Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών / Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, 2023, 740 σ.

Το βιβλίο του Ηλία Καρκάνη είναι μια ιστορική μελέτη για τη θέσπιση, λειτουργία και πορεία του Φυσικομαθηματικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Αθηνών, με εστίαση στην περίοδο πριν την αυτονόμησή του από τη Φιλοσοφική Σχολή. Ως εκ τούτου, συνομιλεί με δυο ιστορικά πεδία, την Ιστορία της Εκπαίδευσης και των Πανεπιστημίων, και με την Ιστορία των Επιστημών. Καλύπτει ένα κενό στη βιβλιογραφία, μια που η μόνη ιστορία της Φυσικομαθηματικής Σχολής που υπάρχει ως σήμερα είναι η δίτομη ιστορία του Μιχαήλ Στεφανίδη (1948

και 1952), στην οποία προστέθηκε η πρόσφατη διατριβή της Βασιλικής Σιγούντου (2022), για τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.¹ Σχετική μελέτη, εστιασμένη όμως μόνο στη Φυσική, έχει κάνει και ο Θεόδωρος Κρητικός στη διατριβή του (1995).² Το βιβλίο του Ηλία Καρκάνη, βασισμένο στη διδακτορική του διατριβή, αποσκοπεί να καλύψει αυτήν την ιστοριογραφική έλλειψη. Κατά τη γνώμη μου το πετυχαίνει και με αξιόλογο τρόπο.

Το βιβλίο είναι χωρισμένο σε τρία μέρη. Το πρώτο, που καταλαμβάνει το ένα τρίτο του βιβλίου, εστιάζει στην οργάνωση και λειτουργία του Φυσικομαθηματικού Τμήματος και αποτελείται από οχτώ κεφάλαια.

Ο συγγραφέας επιχειρηματολογεί πειστικά ότι η διδασκαλία των φυσικομαθηματικών μαθημάτων εντασσόταν στην εθνική αποστολή του Πανεπιστημίου, αποσκοπώντας στη γενικότερη καλλιέργεια των φοιτητών και στη θεωρητική ανάπτυξη των γνώσεων (σ. 53). Ταυτόχρονα, η διανοητική και πολιτισμική αίγλη του Πανεπιστημίου οδήγησε στην άτυπη, και συχνά τυπική, υπαγωγή σε αυτό ιδρυμάτων όπως το Φυσιολογικό Μουσείο, ο Βοτανικός Κήπος και το Αστεροσκοπείο Αθηνών ως προσαρτήματα. Για πάνω από έναν αιώνα, τέτοιου είδους «προσαρτήματα» θα έχουν μια ημι-αυτόνομη πορεία, διατηρώντας όμως τον ομφάλιο λώρο με το Πανεπιστήμιο. Η ιστορική τους μελέτη μέσω της ιστορίας της Φυσικομαθηματικής Σχολής επιτρέπει στον συγγραφέα να εντοπίσει την εκτεταμένη, αλλά και αμφίδρομη, επιρροή του Πανεπιστημίου σε όλο το φάσμα της ελληνικής επιστημονικής πρακτικής του 19ου αιώνα.

Το τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου εξετάζει το διδακτικό προσωπικό, τις προϋποθέσεις εκλογής των καθηγητών της Φυσικομαθηματικής Σχολής, τα απαιτούμενα προσόντα (το διδακτορικό έγινε τυπικό προσόν για την ανάληψη

1. Μιχαήλ Στεφανίδης, *Εκατονταετηρίς 1837-1937: Ε: Ιστορία της Φυσικομαθηματικής Σχολής*, τχ. Α'-Β', Αθήνα, Εθνικό Τυπογραφείο, 1948/1952· Βασιλική Σιγούντου, *Η ίδρυση και τα πρώτα χρόνια της Σχολής Φυσικών και Μαθηματικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Αθηνών (τέλη 19ου αι. – 1922): Καίρια ζητήματα, μετέωρα βήματα*, διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2022.

2. Θεόδωρος Κρητικός, *Η Φυσική στην Ελλάδα: 1900-1930, πρόσωπα, θεσμοί, ιδέες*, διδ. διατριβή, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, 1995.

έδρας μόλις το 1882, ενώ μια από τις αρχικές ιδέες ήταν η διεξαγωγή διαγωνισμού για την πλήρωση των θέσεων) και τα πρόσωπα που επιλέχθηκαν κατά τον 19ο αιώνα. Ο συγγραφέας δείχνει πώς η διαδικασία λειτουργούσε στην πράξη και απορρίπτει τη μονοσήμαντη εξήγηση του νεοποτισμού ή της οικογενειοκρατίας, επισημαίνοντας ότι ο στενός κοινωνικός –και επιστημονικός– κύκλος των Αθηνών καθιστούσε αναπόφευκτη την ενδογαμία (σ. 97). Το επιχείρημα του συγγραφέα σε σχέση με τα παραπάνω θα γινόταν ίσως ισχυρότερο, αν επεσήμαινε ότι στα περισσότερα ευρωπαϊκά ιδρύματα το διδακτορικό επίσης δεν ήταν αναγκαίο για την κατάληψη μιας έδρας, καθώς και ότι η οικογένεια στην Ελλάδα του 19ου αιώνα ήταν ο κύριος τρόπος μεταφοράς πολιτισμικού, οικονομικού και κοινωνικού κύρους. Στο τέλος του κεφαλαίου περιέχεται ένας πίνακας με όλους τους καθηγητές του Τμήματος, ο οποίος ανανεώνει και επικαιροποιεί τον αντίστοιχο του Στεφανίδη (σ. 114-123).

Τα επόμενα δυο κεφάλαια εστιάζουν στους φοιτητές και στην οργάνωση των σπουδών τους. Μια που υπάρχει ήδη η θεμελιώδης σχετική μελέτη του Κώστα Λάππα, ο συγγραφέας εστιάζει στην εξέλιξη του φοιτητικού δυναμικού της Φυσικομαθηματικής Σχολής, στα μαθήματα που διδάσκονταν και στα συγγράμματα που χρησιμοποιούνταν.³ Η μελέτη τεκμηριώνει την ισχνή παρουσία διπλωματούχων του Τμήματος, μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, καθώς και τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν στη φοίτησή τους. Ο συγγραφέας ορθά και πειστικά συναρτά τον μικρό αριθμό των φοιτητών με την έλλειψη επαγγελματικής κατοχύρωσης των δικαιωμάτων διδασκαλίας τους, αλλά αποφεύγει να προσφέρει μια πιο σαφή ερμηνεία, αν και έχουν εμφανιστεί σχετικές μελέτες τα τελευταία χρόνια.⁴ Το πρώτο μέρος ολοκληρώνεται με τη μελέτη των φροντιστηρίων και εργαστηρίων της Φυσικομαθηματικής Σχολής και την κτηριακή υποδομή της. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εκτενέστατη παρουσίαση της ίδρυσης του εμβληματικού Χημείου, στην οδό Σόλωνος (σ. 233-266), η οποία θα μπορούσε να αποτελέσει αντικείμενο αυτοτελούς μελέτης.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου, με τίτλο «Οι Φυσικομαθηματικές Επιστήμες στο Πανεπιστήμιο Αθηνών» αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια και είναι το εκτενέστερο κομμάτι, καταλαμβάνοντας πάνω από το μισό βιβλίο. Κάθε κεφάλαιο εστιάζει σε μια από τις επιμέρους επιστήμες, που εν συνόλω αποτελούσαν τις Φυσικομαθηματικές, δηλαδή τις Μαθηματικές Επιστήμες, τη Φυσική, τη

3. Κώστας Λάππας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολογίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών ΕΙΕ, 2004.

4. Κωνσταντίνος Κούγκας, *Η διδασκαλία των Φυσικών Επιστημών στα εκπαιδευτικά ιδρύματα του ελληνισμού κατά τη μετεπαναστατική περίοδο (1821-1940)*, διδ. διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2010 και Konstantinos Tampakis, «Science education and the emergence of the specialized scientist in nineteenth century Greece», *Science & Education* 22 (2013), σ. 789-805.

Χημεία και τη Φυσική Ιστορία και Γεωλογία. Εξετάζει τους καθηγητές που δίδαξαν, τη διαδικασία με την οποία ανέλαβαν την έδρα, τα εγχειρίδια που χρησιμοποιήσαν, τη διεθνή και εθνική τους παρουσία, αλλά και την εργασία τους στα «προσαρτήματα», όπως το Αστεροσκοπείο. Ο συγγραφέας δεν καταγράφει μόνο τις διαλέξεις, τις ενότητες και τα εγχειρίδια που κάθε καθηγητής δίδαξε, αλλά τα συσχετίζει με τα δρώμενα στην ευρωπαϊκή επιστημονική κοινότητα, εντοπίζοντας τις πρωτότυπες αναφορές και σχολιάζοντας το διεθνές έργο των καθηγητών. Κατ' αυτόν τον τρόπο γίνεται φανερό ότι καθηγητές όπως ο Δημήτριος Στρούμπος, ο Αναστάσιος Χρηστομάνος και ο Κωνσταντίνος Μητσόπουλος δεν ήταν απλά *bon pour l'Orient*, αλλά ενεργοί επιστήμονες που εργάζονταν με λίγα μέσα για την εδραίωση άγνωστων μέχρι τότε στην Ελλάδα πεδίων. Κάποιοι από αυτούς συνειδητά επέλεξαν να προκρίνουν την εκλαίκευση έναντι της πρωτότυπης έρευνας, αλλά σπάνια κατ' αποκλειστικότητα. Η σε βάθος αρχειακή έρευνα του Ηλία Καρκάνη του επιτρέπει να αναδειξει κάποιες άγνωστες στην ευρύτερη ιστορική κοινότητα πτυχές, όπως την αγωνία για τη μετάφραση των επιστημονικών όρων και τη σχέση της με την «εθνική αποστολή» της γλώσσας, καθώς και τη διεθνή αναγνωρισιμότητα του Χρηστομάνου, που του επέτρεπε να προσελκύει βοηθούς από γερμανικές χώρες (σ. 487-489).

Το τρίτο μέρος του βιβλίου, αφιερωμένο στην αυτονόμηση της Φυσικομαθηματικής Σχολής είναι και το συνοπτικότερο, αποτελούμενο από δύο μικρής έκτασης κεφάλαια. Είναι στην ουσία ένας ιστοριογραφικός επίλογος σε μια εποχή που τελειώνει, στον οποίο καταδεικνύονται οι αιτίες, οι αντιλήψεις, τα επιχειρήματα και η ρητορική που επέτρεψαν την αυτονόμηση της Φυσικομαθηματικής Σχολής. Ο συγγραφέας ξεκινάει με μια σύντομη συζήτηση των διεθνών εξελίξεων στην πανεπιστημιακή διδασκαλία των Φυσικών Επιστημών, επισημαίνοντας ότι παρόμοιες συζητήσεις για την αυτονόμηση Τμημάτων Φυσικής γίνονταν και στη Γερμανία, ενώ η Γαλλία, η Μεγάλη Βρετανία, η Ιταλία και η Ρωσία είχαν ήδη προχωρήσει σε σχετικές μεταρρυθμίσεις. Στη συνέχεια παρουσιάζει διεξοδικά τις εγχώριες προσπάθειες αυτονόμησης, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, υπογραμμίζοντας τις εντάσεις και εσωτερικές διαφωνίες που υπήρχαν μέσα στο Τμήμα και οι οποίες συναρτώνται με την πρωτοκαθεδρία ισχυρών παραγόντων, όπως ο διευθυντής του Αστεροσκοπείου Δημήτριος Αιγινίτης.

Το βιβλίο του Ηλία Καρκάνη είναι εντυπωσιακό επίτευγμα ιστορικής γραφής, το οποίο πιστεύω θα γίνει βιβλίο αναφοράς για την Ιστορία των Επιστημών στην Ελλάδα. Είναι αποτέλεσμα αρχειακής μελέτης σε βάθος, όχι μόνο στο Ιστορικό Αρχείο του Πανεπιστημίου Αθηνών αλλά και σε εφημερίδες της εποχής, σε πρωτανικούς λόγους, σε εγχειρίδια, σε περιοδικά, ελληνικά και διεθνή, σε σχέδια νόμων, σε οδηγούς σπουδών και σε διαλέξεις. Το τελικό αποτέλεσμα είναι μια στιβαρή μελέτη, η οποία καταφέρει όχι μόνο να καταγράψει τη σύνθετη εβδομηκονταετή ιστορία ενός Τμήματος, αλλά και να τη συσχετίσει με διεθνείς και τοπικές εξελίξεις. Παρ' όλ' αυτά, σε κάποια σημεία ο

συγγραφέας θα μπορούσε να έχει αξιοποιήσει κάποιες σύγχρονες έρευνες πάνω στην ελληνική επιστημονική πρακτική του 19ου αιώνα. Εν κατακλείδι, όμως, ο Ηλίας Καρκάνης καταθέτει μια εργασία αναφοράς, η οποία όχι μόνο είναι η καλύτερη μελέτη του θέματος μέχρι σήμερα, αλλά μας επιτρέπει να βασιστούμε σε αυτήν για να προχωρήσουμε σε νέα ερωτήματα.

ΚΩΣΤΑΣ ΤΑΜΠΑΚΗΣ

Παναγιώτης Κιμουρτζής – Άννα Μανδουλαρά, *Φιλέοργο βασιλείο. Δημόσιες εορτές και εθνικές επέτειοι κατά την Οθωνική περίοδο*, Αθήνα, Gutenberg, 2023, 471 σ.

Η ενασχόληση των κοινωνικών επιστημών με τις δημόσιες εορτές και τις κρατικές/εθνικές ή θρησκευτικές επετείους εντάσσεται σε ένα ευρύτερο ενδιαφέρον για το ζήτημα της μνήμης. Καθώς οι διάφορες προσεγγίσεις της μνήμης από τις κοινωνικές επιστήμες ενσωματώνονται σε διαφορετικές επιστημονικές παραδόσεις και υποστηρίζονται από ποικίλους συγγραφείς, επηρεάζουν εν τέλει σημαντικά τις ερμηνείες του επετειακού φαινομένου. Οι εορτές και οι επέτειοι αποτελούν αφενός αντικείμενο μελέτης των κοινωνικών επιστημών, συνιστούν αφετέρου και ένα κοινωνικό γεγονός που, με ποιοτικούς και ποσοτικούς τρόπους, συνοδεύει το μνημονικό φαινόμενο. Αποτελούν, με άλλα λόγια, μια από τις κεντρικές λειτουργίες της ιστορικής μνήμης. Αφορούν τη διατήρηση μιας απόστασης από το γεγονός και, υπό μία έννοια, τη διαδικασία μιας συμβολικής επανάληψης. Η μνήμη δεν ταυτίζεται με την ιστορία, ούτε καν η συλλογική μνήμη. Και εφόσον η μνήμη και η ιστορία απέχουν πολύ από το να είναι συνώνυμες και δύνανται ακόμα και να βρίσκονται σε αντίθεση μεταξύ τους, αντιλαμβανόμαστε ότι γιορτή και επέτειος δεν ταυτίζονται σίγουρα με την ιστορία, αν και αποτελούν παράγωγά της.

Ένας από τους κύριους στόχους της σημαντικής μελέτης των Παναγιώτη Κιμουρτζή και Άννας Μανδουλαρά, *Φιλέοργο βασιλείο. Δημόσιες εορτές και εθνικές επέτειοι κατά την Οθωνική περίοδο* [Αθήνα, Gutenberg, 2023] είναι να αναδείξει την κατασκευή μιας επίσημης μνήμης μέσω της καθιέρωσης επετείων και των τελετουργιών τους, σε μια εποχή που το ελληνικό βασίλειο βρισκόταν υπό την οθωνική διοίκηση. Οι εορτές και οι επέτειοι, όπως σημειώνουν οι δύο συγγραφείς, αποσκοπούσαν στη σύνδεση του ετερόκλητου πλήθους με το ελληνικό παρελθόν, ενώ ταυτόχρονα αντανάκλούσαν τους στόχους του νέου κράτους, με τον βασιλιά να βρίσκεται στο επίκεντρο.

Στο πρώτο μέρος –μιας επιστημονικά τεκμηριωμένης και γραμμένης με έναν γοητευτικό λόγο μελέτης– αναλύονται οι ευκαιρίες για την ανάδειξη του νέου πλαισίου συγκρότησης μιας επίσημης μνήμης μέσα από την καθιέρω-